

Anna Kuśmirek, and Marek Parchem, eds. and trans.
Prorocy wcześniejsi. Vol. 1 of Targum Jonatana. Edycja tekstu aramejskiego, przekład na język polski z wprowadzeniem i notami.
(Warszawa: Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, 2022). Pp. 935. ISBN 9788382811889

Anna Kuśmirek, and Marek Parchem, eds. and trans.
Prorocy późniejsi. Vol. 2, bk. 1 of Targum Jonatana. Edycja tekstu aramejskiego, przekład na język polski z wprowadzeniem i notami.
(Warszawa: Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, 2023). Pp. 735. ISBN 9788382812206

Anna Kuśmirek, and Marek Parchem, eds. and trans.
Prorocy późniejsi. Vol. 2, bk. 2 of Targum Jonatana. Edycja tekstu aramejskiego, przekład na język polski z wprowadzeniem i notami.
(Warszawa: Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, 2023). Pp. 742–1382. ISBN 9788382812206

KRZYSZTOF KOWALIK

Independent Scholar/niezależny badacz, maqom@dgk.pl

Na polskim rynku wydawniczym pośród prac poświęconych badaniom nad tekstem, przekładem i interpretacją Biblii pojawiła się kolejna ważna pozycja – przekład i opracowanie Targumu Jonatana – będąca owocem wieloletniej pracy dwojga biblistów: dr hab. Anny Kuśmirek oraz ks. prof. dr. hab. Marka Parchema. Ukazała się nakładem Wydawnictwa Naukowego UKSW w dwóch tomach. Pierwszy, poświęcony prorokom wcześniejszym, został wydany w 2022 roku, drugi – prorokom późniejszym – ukazał się w 2023 roku. Drugi tom, ze względu na obszerność zawartego w nim materiału, został podzielony na dwie części, co stanowi praktyczne rozwiązanie dla czytelnika.

Każdy tom został zaopatrzony w krótkie informacje o autorach. Już na ich podstawie można powiedzieć, że są to osoby kompetentne i dobrze przygotowane merytorycznie. Świadczą o tym odbyte przez nich studia w zakresie egzegezy i teologii biblijnej, historii tekstu Starego Testamentu oraz języków biblijnych w renomowanych ośrodkach w Polsce i za granicą. Adnotacje o dalszej działalności naukowej autorów wskazują zaś, że dokonany przekład poprzedzały rozliczne badania związane

z kwestią targumizmu, które zaowocowały prowadzonymi wykładami, działalnością translatorską, publikacjami naukowymi i popularnonaukowymi. Wystarczy wspomnieć o pracach Kuśmirek związanych z przekładem i opracowaniem interlinearnego wydania Pięcioksięgu (Kuśmirek 2003), redakcją interlinearnego wydania Ksiąg Prorockich (Kuśmirek 2008) i Pism (Kuśmirek 2009), a także przekładu i opracowania tekstu Targum Neofiti 1 do Księgi Liczb w ramach serii Biblia Aramejska (Kuśmirek, forthcoming) Z kolei Parchem, poza rozlicznymi publikacjami dotyczącymi literatury międzytestamentowej, wydał podręcznik do biblijnego języka aramejskiego (Parchem 2016) oraz dokonał przekładu i opracowania tekstu Targum Neofiti 1 do Księgi Powtórzonego Prawa w ramach serii Biblia Aramejska (Parchem 2021). Te, choć z konieczności lakoniczne opisy osiągnięć naukowych autorów prowadzą do wniosku, że czytelnik, biorąc do ręki ich kolejną pracę, otrzymuje rzetelne opracowanie przygotowane przez ekspertów.

Po spisie treści zamieszczony został ogólny wstęp do Targumu Jonatana, a następnie wstępy do kolejnych ksiąg, ich aramejskie teksty wraz z aparatem krytycznym, a także polski przekład zasadniczego tekstu z uwagami translatorskimi. Tu można postawić pytanie, czy w przyszłych wydaniach nie warto by pomyśleć o przekładzie aramejskich tekstów zawartych w aparacie krytycznym. To znacznie ubogaciłoby pracę, a dla czytelników mniej obeznanych z językiem aramejskim lub niezających go wcale dałoby szansę wniknięcia w odmienne warianty tekstualne prezentowanego targumu.

Zgodnie z przyjętą koncepcją graficzną, na prawej stronie znajduje się tekst w języku aramejskim z aparatem krytycznym, a na lewej odpowiadający mu przekład na język polski z notami translatorskimi, wskazujący na podstawowe różnice w odniesieniu do tekstu masoreckiego Biblii Hebrajskiej. Każda strona pod względem zakresu tekstu polskiego odpowiada zakresowi tłumaczonego tekstu aramejskiego. Jest tak nawet w sytuacji, gdy tekst aramejski jest mniej obszerny niż polski przekład. Takie rozwiązanie z jednej strony kieruje uwagę czytającego na przekład, z drugiej ułatwia lekturę tekstu aramejskiego, biorąc pod uwagę kierunek jego odczytywania; pomaga również w porównywaniu obu tekstów, uwag translatorskich i informacji zawartych w aparacie krytycznym. Dodatkowa wolna przestrzeń na rozkładówkach książki pozwala czytającym i pracującym z tekstami na ewentualne własne notatki i uwagi. Ponadto każda karta zawiera żywą paginę z informacją o księdze i fragmencie podanym na stronie. Paginacja została umieszczona w stopce. To również bardzo dobre i praktyczne rozwiązanie pomagające w szybkim odnajdywaniu konkretnego fragmentu księgi biblijnej.

Wstępy ogólne w tomie pierwszym (t. 1, s. 8–16) oraz w drugim (t. 2, cz. 1, s. 8–16) zostały opracowane przez Kuśmirek. Pierwszy z nich otwiera ogólna charakterystyka zbioru Proroków w Biblii Hebrajskiej. Autorka przypomina nie tylko odmienny układ kanoniczny tych ksiąg w zbiorze żydowskim, ale podaje również ich zasadnicze cechy; wskazuje także na perspektywę czasową akcji poszczególnych

ksiąg i zasadnicze elementy treści. Jest to pomocne zwłaszcza dla czytelników niebędących biblistami. Kuśmirek zwraca uwagę na specyfikę misji proroków niosących Izraelowi przestrożę przed zagrożeniami związanymi z odejściem od Boga, pouczenia moralne (t. 1), funkcję proroków jako głosicieli słowa Boga i interpretatorów rzeczywistości otaczającej Izraela. Przypomina również, że w tradycji żydowskiej zbiór proroków mniejszych traktowano jako jedną księgę (t. 1). Podane informacje mają charakter sygnałny, co jest zrozumiałe z racji na specyfikę pracy. Niewątpliwie autorka zakłada, że czytelnik jest obeznany z introdukcją do Starego Testamentu. Może jednak w pierwszym wstępie warto by choć jednym zdaniem wyjaśnić, dlaczego księgi, które opowiadają o dziejach Izraela, są określane w zbiorze żydowskim jako prorockie?

Kolejne informacje we wstępie (t. 1) dotyczą nazwy, pochodzenia i datacji Targumu Jonatana. Kuśmirek wskazała na złożoność kwestii autorstwa oraz na dwa najbardziej prawdopodobne etapy powstania tekstu targumu. Pierwszy obejmuje prace dokonane na terenie Judy w okresie rzymskim, drugi miał miejsce w Babilonii w okresie od III do V wieku. Autorka zaznacza jednocześnie bardzo istotne cechy tego przekładu: jego znaczenie dla judaizmu, funkcję interpretacyjną oraz rolę pośrednika pomiędzy językiem potocznym, jakim był język aramejski, a hebrajskim, w którym pierwotnie spisano księgi prorockie.

Po tym ogólnym wprowadzeniu zamieszczony został wstęp zawierający zasadnicze informacje o specyfice Targumu Jonatana do proroków wcześniejszych. Kuśmirek wskazuje w nim na technikę translacji aramejskiej, zwraca uwagę na obecne w niej tendencje do wiernego oddawania tekstu hebrajskiego przekazywanego przez tradycję masorecką. Następnie podkreśla wielość stosowanych przez tłumaczy technik pozwalających na pogodzenie zasadniczego założenia, czyli połączenia wierności wobec przekładanego tekstu z wprowadzanymi do tekstu interpretacjami proponowanymi przez tłumaczy. Autorka wstępu wskazuje, iż w tym celu stosowano słowa o innym znaczeniu niż ich pierwowzór hebrajski oraz dodawano nowe informacje do przekładanego tekstu. Są to główne strategie przekładowe, choć nie jedyne.

Po podaniu krótkiej listy zasadniczych kategorii zmian o charakterze interpretacyjnym, z zastrzeżeniem, że stanowią one jedynie próbę przybliżenia istotnych cech pracy targumistów, autorka wstępu podkreśla, iż nie są to fundamentalne zasady, i odsyła do wstępów do poszczególnych ksiąg, gdzie na przykładach ukazano specyficzne tendencje przekładowe w nich obecne. Faktycznie wstępy do tych ksiąg opracowane przez Kuśmirek i Parchema potwierdzają, że zapowiedź przedstawienia szczegółów strategii translatorskich charakterystycznych dla kolejnych ksiąg została konsekwentnie zrealizowana. Przykładem tego są choćby uwagi o technikach translatorskich w Księdze Samuela (t. 1, s. 288–95) ukazujące podkreślenia transcendencji Boga (taką rolę pełni skrót Tetragramu JWJ; t. 1, s. 289) czy monoteizmu (np. w przypadku mówienia o obcych bogach zastępowanie słowa „bóg” terminem „bożek”; t. 1, s. 291). Tym samym przystępując do lektury tekstu targumicznego i jego przekładu

otrzymuje we wstępie ogólnym zasadnicze i zwięzłe wprowadzenie ukazujące jego specyfikę, a następnie w kolejnych wstępach zostaje wprowadzony w szczegóły. Dzięki temu może się podjąć samodzielnej analizy prowadzącej do odkrywania przekazu zawartego przez aramejskich tłumaczy w ich pracy oraz odkrywać i poznawać zawarte w targumie rozumienie tekstu ksiąg proroków wcześniejszych obecne w judaizmie z epoki tego przekładu.

Wstęp zawiera także informacje dotyczące wydań, przekładów i opracowań służących jako pomoc w dokonaniu translacji targumu oraz uwagi odnoszące się do specyfiki przekładu polskiego, dla którego jako podstawa została wybrana edycja autorstwa Alexandra Sperbera (Sperber 1959; 1962). Edycja ta zawiera tekst aramejski z babilońską supralinearną wokalizacją, która odbiega od stosowanej w Biblii Hebrajskiej wokalizacji tyberiadzkiej. Kuśmirek i Parchem w swoim opracowaniu zdecydowali się wprowadzić tylko tekst spółgłoskowy. Prawdopodobnie chcieli w ten sposób uniknąć ewentualnych błędów wynikających z przesunięcia znaków samogłoskowych podczas składu czy druku tekstu. Jednak to rozwiązanie może utrudniać czytelnikowi lekturę oryginalnego tekstu targumu oraz budzić wątpliwości w kwestii wymowy, a w konsekwencji – znaczenia danych słów. Czy zatem w kolejnych wydaniach nie byłoby korzystniej podać tekstu wokalizowanego wskazującego na jednoznaczne odczytanie tekstu przyjętego za podstawę przekładu? Trzeba też zauważyć, że edycja Sperbera nie jest pozbawiona błędów, na co zwracali uwagę Martinez Boborio i Alejandro Diez Macho, późniejsi wydawcy manuskryptów Targumu Jonatana. W pracy Sperbera brakowało ważnych rękopisów pochodzących z kręgów sefardyjskich i aszkenazyjskich. Autorzy polskiego wydania zwrócili uwagę na tę kwestię i dokonali niezbędnych korekt. Natomiast jeśli chodzi o załączony aparat krytyczny do tekstu aramejskiego, to bazowa edycja dla polskiego wydania zawiera zasadniczo te przykłady zmian, które są istotne. Zatem przyjęte przez autorów rozwiązanie można ocenić jako dobre i wystarczające.

Opierając się na edycji Sperbera, autorzy przekładu Targumu Jonatana na język polski postawili sobie za cel oddanie charakteru i składni tekstu aramejskiego. Postanowili też wskazać na różnice pomiędzy tym przekładem a jego pierwowzorem hebrajskim. Tym samym w swej pracy wykazali, że nie można postawić znaku równości pomiędzy kanonicznymi księgami biblijnymi a targumem. Warto zwrócić tu uwagę na zabieg translatorski, który wzmocnił ten przekaz. Jest nim konsekwentnie stosowana transliteracja nazw własnych oraz imion. Dzięki temu ukazano ich brzmienie aramejskie, przez co odróżniono je od tych, które znamy z polskich przekładów biblijnych. Przykładem może być imię Jozuego, które za aramejskim tekstem brzmi Jehoszu. Podobnie Amoryci są określani jako Emoraici, zaś nazwa miejscowości Jerycho brzmi Jericho (t. 1, s. 146). Spotykamy też zamiast Gibe'a nazwę Giba, przy czym odniesiona do równiny jest zapisana jako Geba (t. 1, s. 272). To ostatnie zróżnicowanie, jeśli nie jest literówką, rodzi pytanie o ryzyko związane z zaproponowanym rozwiązaniem przekładowym: Czy nie stanowi ono jednak utrudnienia

w identyfikacji miejsc i postaci występujących w tekście dla czytelnika oswojonego z nazwami funkcjonującymi w polskich przekładach biblijnych? Może rozwiązaniem tego problemu byłoby zastosowanie nazw tradycyjnych w nawiasach, choć to mogłoby przyczynić się do nadmiernego zwiększenia objętości tekstu. W tej kwestii pewnie trudno znaleźć salomonowe rozwiązanie, stąd zrozumiałe, że autorzy pracy zdecydowali się zaproponować nowatorskie ujęcie, zapewne zdając sobie sprawę z jego ograniczeń. Praktyka lektury pozwoli natomiast odpowiedzieć, czy potrzebne będzie dokonanie jakichkolwiek korekt w tej kwestii.

Omawiane wprowadzenie kończy bibliografia przedmiotowa pozwalająca na orientację w obszarze zasadniczych prac dotyczących tak zjawiska targumizmu, jak i kwestii przekładowych w ogólnym zarysie oraz zasadniczej problematyki Targumu Jonatana.

Drugi tom również zawiera ogólne wprowadzenie Kuśmirek podające niezbędne informacje na temat Targumu Jonatana, przy czym autorka unika powtórzenia treści wstępu z tomu pierwszego, przekazując jedynie niezbędne i zasadnicze informacje, by następnie zarysować podstawową tematykę zbioru ksiąg proroków późniejszych. W dalszej części wskazuje na możliwą datację ich aramejskiego przekładu, sprowadzając ją do wpływów tannaickich z okresu powstania Bar Kochby oraz uzupełnień z kręgu amoraickiego datowanych na czas pomiędzy III a IV wiekiem. Obie grupy łączy z tendencjami interpretacyjnymi – pierwsza to reakcja na dramat zniszczenia Jerozolimy i wygnania Izraela, druga to podkreślanie elementu transcendentnego oraz wzywanie do wiernego zachowania zasad judaizmu. W kolejnej części wstępu wskazano na tendencje translatorskie i zaznaczono, że egzegetyczna praca tłumaczy polegała na wyborze jednego z wielu wariantów tekstu hebrajskiego albo na ich własnej interpretacji przekładanego fragmentu. Stąd tak wielka przydatność tekstu Targumu Jonatana dla prac związanych z badaniami krytycznymi tekstu hebrajskiego. Wprowadzenie przedstawia również zasadnicze narzędzia do pracy nad tekstem samego Targumu Jonatana do proroków późniejszych. Natomiast zawarta w nim charakterystyka proponowanego przekładu stanowi przypomnienie zasad podanych w pierwszym tomie z uzasadnieniem kwestiami praktycznymi podziału drugiego tomu na dwie części.

Po zapoznaniu się z ogólnymi zasadami pracy targumistów czytelnik może przejść do lektury tekstu kolejnych ksiąg prorockich składających się na Targum Jonatana. Tekst każdej księgi poprzedzają informacje ukazujące, kto jest autorem danego przekładu polskiego i opracowania danej księgi. Następnie otrzymujemy zasadnicze informacje dotyczące nazwy, kompozycji księgi, stosowanych technik translatorskich oraz bibliografii przedmiotowej.

Zgodnie z podziałem Biblii Hebrajskiej tom pierwszy Targumu Jonatana do proroków wcześniejszych obejmuje opracowanie i tłumaczenie Księgi Sędziów (t. 1, s. 153–281) i 1–2 Samuela (t. 1, s. 283–589) przygotowane przez Kuśmirek oraz Księgę Jozuego (t. 1, s. 27–151) i Księgi Królów (t. 1, s. 591–925) sporządzone przez

Parchema. Natomiast w drugim tomie Targumu Jonatana do proroków późniejszych Kuśmirek opracowała i przetłumaczyła aramejski Targum Izajasza (t. 2, cz. 1, s. 27–377) i dwunastu proroków (t. 2, cz. 2, s. 1061–67), a Parchem opracował i przełożył Targum Jeremiasza (t. 2, cz. 1, s. 379–735) i Ezechiela (t. 2, cz. 2, s. 741–1059). Dla podkreślenia jedności obydwu części tomu drugiego zachowana została paginacja ciągła. W całej pracy obojgu autorom tak w przypisach, jak i we wstępach udało się zachować umiar oraz podać istotne i niezbędne informacje. To pomaga w lekturze tekstu, a jednocześnie pozwala osobom zainteresowanym szczegółowymi kwestiami na dalsze własne badania.

Należy dodać, że każdy z tomów został zaopatrzony w trzy grupy indeksów znajdujących się na końcu pracy, przy czym w tomie 2 umieszczono je w zakończeniu części 2. Indeksy te ułatwiają dotarcie zarówno do konkretnych tekstów biblijnych, dzieł starożytnych związanych z pracą, jak i do współczesnych autorów, do których w tej pracy się odwoływano. Jako pierwszy indeks zostały podane odniesienia biblijne (t. 1, s. 929–33; t. 2, cz. 2, s. 1371–79), po nich następuje wykaz miejsc pozabiblijnych (t. 1, s. 943; t. 2, cz. 2, s. 1380–81) pozwalający łatwo odnaleźć teksty literatury starożytnej, rabinicznej oraz odniesienia do pism ojców Kościoła. Te ostatnie dotyczą Talmudu Jerozolimskiego i Babilońskiego, Miszny, *Historia Ecclesiastica* Euzebiusza z Cezarei, *De civitate Dei* Augustyna, *Prologus Galeatus* Hieronima, *Geographia* Ptolemeusza, Steli Meszy, tekstów z Qumran. Całość zamyka indeks autorów współczesnych (t. 1, s. 935; t. 2, cz. 2, s. 1382). Kolejność indeksów związana jest nie tylko ze znaczeniem wymienianych dzieł, ale również z obszernością prezentowanych przez nie odniesień do tekstu targumu. W przypadku literatury pozabiblijnej warto zwrócić uwagę na jej precyzyjne uszeregowanie.

Autorzy przekładu są konsekwentni w stosunku do zasad translatorskich nakreślonych we wstępie. Cenne jest, iż w przedstawionym tekście polskim unikają naśladowania stylu któregośkolwiek innego polskiego przekładu biblijnego. Autorzy stosują klarowny i zrozumiały język polski. Uniknięto w przekładzie naśladowania języka biblijnego, a jednocześnie zachowano powagę właściwą dla tekstu religijnego, jakim jest targum. Przykładem tego może być fragment Sdz 16,16: „I stało się, że dręczyła go gadaniem swoim całymi dniami i naciskała na niego, i jego osoba była zgnębiona na śmierć” (t. 1, s. 250). Przedstawiona fraza wyraźnie zachowuje semicki charakter wypowiedzi, a jednocześnie unika próby „sakralizowania tekstu” przez stosowanie elementów charakterystycznych dla potocznej rozmowy dwojga ludzi. Dzięki temu tłumacze chronią w swej pracy mniej doświadczonych czytelników przed utożsamieniem Biblii i targumu. Natomiast w przypadku tekstu ksiąg proroków późniejszych bliskość targumu tekstowi biblijnemu jest bardziej widoczna, co wydaje się zrozumiałe z racji charakteru tekstu, ale i tu tłumacze oddawali specyfikę targumu, starając się unikać sformułowań funkcjonujących w przekładach biblijnych. Można to zobaczyć na przykładzie Iz 49,2: „I włożył swoje słowa w moje usta jak ostry miecz; ukrył mnie w cieniu swej potęgi. Uczynił mnie jak wybraną strzałę, która ukryta jest

w kołczanie” (t. 2, cz. 1). Dobrane słownictwo pozwala wiązać tekst targumu z tekstem biblijnym, ale ich nie utożsamia, zaś stosowane przypisy precyzyjnie wskazują na różnice między Biblią Hebrajską a targumem.

Noty translatorskie bardzo jasno ukazują elementy różniące tekst targumu od tekstu biblijnego. Dzięki nim wyraźnie widać, że wspomniane różnice to nie tylko kwestia stylu czy słowa dobrane przez tłumacza, ale konsekwencja interwencji translatorskiej w tekst hebrajski stosowanej przez targumistów. Atutem zastosowanych przez autorów przekładu przypisów jest ich zwięzłość. Podają oni niezbędne i istotne uwagi. W ten sposób tłumacze za każdym razem pozwalają czytelnikowi na poznanie i porównanie różnic między tekstem aramejskim targumu a tekstem hebrajskim danej księgi. Natomiast własne uwagi ograniczają do wskazania tego, co jest dodatkiem lub parafrazą tekstu. Sygnalizują także dosłowne brzmienie tam, gdzie zastosowanie go w tekście polskim czyniłoby ten tekst niezrozumiałym, równocześnie nie nasuwają czytelnikowi gotowych wniosków czy rozwiązań dotyczących interpretacji tekstu i odczytania treści, ale umożliwiają mu samodzielną pracę nad tekstem.

Spoglądając na zewnętrzną stronę obu tomów polskiej edycji Targumu Jonatana, na uwagę zasługuje solidność ich wydania, co jest efektem pracy wydawnictwa, jak i osób zajmujących się składem oraz opracowaniem graficznym publikacji. Praca ukazała się w solidnej twardej oprawie. Jednocześnie zadbano o prostą, lecz ozdobną i elegancką szatę graficzną. Projekt okładki i grzbietu bazuje na miniaturach z jemeńskiego manuskryptu Targumu Jonatana. Ten element przypomina nam, iż sięgamy do tekstu dawnego, odzwierciedlającego długą tradycję żydowskiego przekazu i interpretacji ksiąg biblijnych. Warto podkreślić, że zachowanie umiaru w zdobieniach nie przesłania treści, lecz ją eksponuje.

Podsumowując, można powiedzieć, iż polska literatura biblijna wzbogaciła się o ważne, bardzo potrzebne i dobrze opracowane dzieło, jakim jest przekład Targumu Jonatana, obojgu zaś autorom należy się za to wdzięczność i uznanie. Miejmy też nadzieję, że będą oni podejmować dalsze prace na tym polu, a kolejne wydania recenzowanego dzieła przyniosą jeszcze doskonalsze opracowanie tego, co już zostało dokonane.

Bibliografia

- Kuśmirek, Anna, ed. and trans. 2003. *Pięcioksiąg: Hebrajsko-polski Stary Testament: Przekład interlinearny z kodami gramatycznymi, transliteracją oraz indeksem rdzeni*. Prymasowska Seria Biblijna 22. Warszawa: Vocatio.
- Kuśmirek, Anna, ed. 2008. *Prorocy: Hebrajsko-polski Stary Testament: Przekład interlinearny z kodami gramatycznymi, transliteracją i indeksem słów hebrajskich*. Translated by Grzegorz Szamocki. Prymasowska Seria Biblijna 27. Warszawa: Vocatio.

- Kuśmirek, Anna, ed. 2009. *Pisma: Hebrajsko-polski Stary Testament: Przekład interlinearny z kodami gramatycznymi, transliteracją i indeksem słów hebrajskich i aramejskich*. Translated by Anna Horodecka. Prymasowska Seria Biblijna 32. Warszawa: Vocatio.
- Kuśmirek, Anna, ed. and trans. [forthcoming]. *Targum Neofiti 1. Księga Liczb: Tekst aramejski – przekład – aparat krytyczny – przypisy*. Biblia Aramejska 4. Lublin: Gaudium.
- Parchem, Marek. 2016. *Biblijny język aramejski: Gramatyka, kompletne preparacje, słownik*. Biblica et Judica 5. Pelplin: Bernardinum.
- Parchem, Marek, ed. and trans. 2021. *Targum Neofiti 1. Księga Powtórzonego Prawa: Tekst aramejski – przekład – aparat krytyczny – przypisy*. Biblia Aramejska 5. Lublin: Gaudium.
- Sperber, Alexander. 1959. *The Former Prophets according to Targum Jonathan*. Vol. 2 of *The Bible in Aramaic: Based on Old Manuscripts and Printed Texts*. Leiden: Brill. Reprinted in *The Former Prophets according to Targum Jonathan*. Vol. 2 of *The Bible in Aramaic: Based on Old Manuscripts and Printed Texts*, Leiden: Brill, 2004.
- Sperber, Alexander. 1962. *The Former Prophets according to Targum Jonathan*. Vol. 3 of *The Bible in Aramaic: Based on Old Manuscripts and Printed Texts*. Leiden: Brill. Reprinted in *The Former Prophets according to Targum Jonathan*. Vol. 3 of *The Bible in Aramaic: Based on Old Manuscripts and Printed Texts*, Leiden: Brill, 2004.